

Vannak bizonyos „örök emberi“ problémák, amelyekkel évszázadok óta birakoznak a gondolkodók. Ilyen az a kérdés is: *merre tart az ember: a jobb vagy a rosszabb felé?*

A távlatok ilyen vagy olyan értékelése kihat a jelen mérlegelésére, a jelen a jövő visszfényében a rózsaszíntől a koromfeketéig a legkülönbözőbb színekben tündökölni, vagy a gyászos sötétség homályába veszni. Optikai csalódás ez, vagy van objektív szín- és fénymérő, amelynek segítségével a jövő valóságát megvilágításba helyezi a mát? Íme, a „kemény dió“-probléma, amelyet feltörve megtaláljuk az optimista vagy pesszimista világszemlélet lényegét.

Első látásra úgy tűnik, hogy a lehetetlennel próbálkozunk. A látszat szerint minden ember önkényesen a maga szubjektív benyomása alapján keresi a mostanában az elkövetkező csiráját, véli előre látni a jövő alakulását a — számára! — jobb vagy rosszabb felé. A derülítés és borulítás szélsőségesen labilisan, egyéntől függőnek mutatkozik, s névjegyére szinte odaképzeltük a „megfoghatatlanul relatív“-ot.

Az adomabeli optimistáról és pesszimistáról jegyezték fel: mindkettő ugyanazt a különböző minőségű cigarettákból álló kollekciót kapta ajándékba. A pesszimista mindig a leggyengébb minőségűt szívtá el, s elégedetlen volt sorsával: neki meg kell elégednie a legrosszabbal; az optimista viszont a legjobb minőségűvel kezdte, s minden elszívott cigaretta azzal a jóleső érzéssel töltötte el, hogy a legjobb birtokába jutott és fog jutni. Vajon nincs-e valamelyes igazságtörvény ebben a derülítés relativitását példázó adomában? A példázat mindkét szereplője (a sorrendtől eltekintve) *ugyanazt* tette: elszívtá a cigarettákat. A látszat itt is az, hogy az emberek *ugyanazt* felfoghatják tragikusnak vagy számukra kedvezőnek.

Nem tagadhatjuk, hogy a szubjektív megítélés valóban beleszól az események alakulásának ilyen vagy olyan láttatásába. De nem ruházhatjuk fel a szubjektumot azzal a szuverén joggal, hogy maga döntsön a történések optimista vagy pesszimista értékeléséről. Kell lennie valami objektívitásnak ebben a tükrözésben, ugyanis az igazság az, hogy nem minden ember, nem minden társadalmi osztály vagy csoport kapja ugyanazt a cigaretta-kollekciót. Márpedig a valósághoz állás elsősorban attól függ, amit a valóságtól kapunk.

Bonyolítja a problémát az is, hogy nem mindenki méri fel reálsan, mit kap vagy mit kaphat az élettől. Így, az objektív determináns — a társadalmi lét — felajánlotta valóságos távlat elhomályosulhat az irrealisztikusan elképzelt perspektívák árnyékában, ami megint a viszonylagosság irányában torzítja a világnézet életvidám vagy kedvezőt sose váró jellegét. A várt jövő tehát, amelytől függően a mát a derülítés vagy borulítás prizma keresztül látják, hamis is lehet, s így kikellhet az optimizmus olyan talajból is, amelyet illuzórikus képzetekkel tápláltak. A túlvilági életben várható „igazságszolgáltatás“ hamis ábrándja mélyeséges optimizmussal töltheti el a vallásos meggyőződésű hívőket, s ugyanakkor lehet pesszimista az, ki nem ismeri fel, hogy a társadalmi események számára is kedvező módon fognak alakulni, s így a jövőt indokolatlanul foglalja gyászkeretbe.

Különbég van tehát optimizmus és optimizmus, pesszimizmus és pesszimizmus között, a ború- vagy derülátás változatos formái a legkülönbözöb objektív és szubjektív forrásokból táplálkozhatnak, s egymástól nagyon is eltérő társadalmi funkciót tölhetnek be.

*

A múlt évben érdekes levélváltás keltette fel a történészek, filozófusok figyelmét. Arnold Toynbee, a nyugati történelemfilozófia egyik vezéralakja és Nyikolaj Konrad, neves szovjet történész, a távol-keleti kultúrák kiváló ismerője cserélte ki gondolatait a nyilvánosság előtt napjaink néhány égető problémájáról. E levélváltás azért figyelemre méltó a mi szempontunkból, mert mindkét szak tudós az optimizmus védelmében emelt szót. A társadalmi determinizmust elvető nyugati történész-filozófus nem fogadja ugyan el a korlátlan választási lehetőség értelmében létező szabadságot, de hirdeti: az emberiség rendelkezik azzal a képességgel, hogy életünk megjavítása és a pusztulás közül az előbbi út mellett döntsön. A társadalom Leibnizre emlékeztető monász-szerkezetének híve, aki a civilizációk elszigeteltsége mellett tör lándzsát, de ugyanakkor derülátóan hisz a jövőben: „remélem, hogy nem kezdünk atom-világháborút, s lépésről lépésre egységes emberi társadalommá fejlődünk“ (*Novij mir*, 1967. július). Konrad, aki a történelmi materializmus társadalmi determinizmusának talaján áll, s aki tagadja a hermetikusan elzárt civilizációk létezését, ugyancsak optimista: „Őszintén megtisztelt, amikor optimistának nevezett engem — írja kollégájának, akivel egyébként nem vállal eszmei közösséget a történelem-magyarázatban —, így tehát két nagyon különböző történész, aki eltérő módon dolgozik, egymástól függetlenül eljutott a történelmi optimizmusig. Különbben ez nem is lehetett másképpen, elvégre a történelem egyre-másra megtanítja az embert. Úgy gondolom, hogy a kettőnk optimizmus a távolról sem hasonlít a nagytiszteletű Pangloss doktoréra“.

Íme, a derülátó világszemlélet belső tarkasága, ellentétessége s ugyanakkor egyes ellentétes pólusok találkozása. Többféle, különböző módon megalapozott optimizmus van az „ez a világ az összes létező világok között a lehető legjobb“ elvre épülő Pangloss-féle sekélyes optimizmustól a viszonylagos „jó-uralom“, „a jó túlsúlyban van“ tézisen át a valóságot idealista módon tükrözö, de egyes kibontakozó lehetőségeket mégis helyesen felmérö optimizmuson keresztül a társadalmat következetes tudományossággal értékelö történelmi materialista derülátásig. Aszerint, hogy milyen jellegű, az optimizmus más és más feladatot tölt be a társadalomban: lehet a rosszat is istenitö apologetikus hivatása, célja lehet az abszolút „isteni jóság“ igazolása, ugyanakkor ingatag elméleti alapon ugyan, de keresheti a társadalmi problémák megoldásának útját, vagy pedig — a szó igazi értelmében vett optimizmus esetében — harcra ösztönözhet a jövő tudatos megváltoztatására. A szélsőségektől tartózkodó, józan és megalapozott optimizmus az életszeretettől áthatott önbizalomra alapoz, a tudományos előrelátás eszközeivel lát bele a jövőbe, s ha minden részletében nem is tudja előre vetíteni az elkövetkezendő eseményeket, „megérzi“ az új gyözelmet a régi felett. Lenin igen tömören jellemezte a történelmi optimizmus és pesszimizmus lényegét: az előbbi így értékel: „minél tovább és minél gyorsabban mennek a dolgok úgy, ahogy mennek, annál jobb“, a pesszimista pedig így: minél tovább mennek így a dolgok, annál rosszabb“ (*Művei*, 2. 1951. 551). Egyszóval, amennyiben a történelem alakulása kedvezö, annyiban az optimizmus, amennyiben kedvezötlen, annyiban a pesszimizmus ver gyökeret.

Persze, ezek után marad még egy nagy kérdőjel: *ki* vagy *kik* számára kedvező az események formálódása? A „*ki*“ és a „*kik*“ ugyanis gyakran elválnak egymástól. Alakulhat kedvezően a történelem a *kik* számára, de ez esetleg a *ki* szempontjából megpróbáltatásokat, szenvedéseket, alkalomadtán halált — egyszóval: rosszat — követel.

Lehet-e optimista, aki látja, hogy „minél tovább és minél gyorsabban mennek a dolgok úgy, ahogy mennek, annál jobb“ a *társadalom* vagy legalábbis a *társadalom döntő többsége* számára, de azzal is tisztában van, hogy saját *mag* szempontjából már nem nyílnak biztató perspektívák. Lehet! Az igazi optimizmus ugyanis nem feneklik meg a szubjektivitás zátonyán. A távlat nem a szubjektum békaperspektívája, hanem a történelemalakulás általános iránya. A megalapozottan optimista ismeri a szomorúság érzését, hamis az az elképzelés, mintha minden megpróbáltatást, sérelmet, bajt, fenséges mosollyal fogadna. Optimizmusát viszont nem csorbítja az őt személyesen érintő csapás, rendelkezik a „távlatokba helyezés“ képességével, a percnyi tragédiákat az évek mértékegységével méri, s így nem túlozza el ezek jelentőségét. A kiüttlanság pesszimista érzése gyakran ennek az „*átlátásnak*“ a hiányából fakad. A percnyi baj eltakarja a kilátást a jövő felé, a kétségbeesett borúlátó nem tudja behelyezni magát ebbe a jövőbe, amelyből visszatekintve reális nagyságában szemlélhető a közvetlen jelenléte miatt aránytalanul felduzzadtnak látszó rossz. S amennyiben a perspektívák még szélesebbek, s a *társadalomformálódás* általános menetével azonosulnak, az egyén, még ha nem is tudja beleképzelni magát ezekben a távlatokba (mert érzi saját pusztulásának lehetőségét), akkor is optimista módon viszonyulhat az egyéni nehézségekhez, bajokhoz, élhet benne az a megelégedett tudat, hogy mindent megtesz a biztató jövővért. Két végllet elkerüléséről van szó: az egyén nem válhat semmivé az általános fejlődési irányhoz viszonyítva, nem lehet érzéketlen saját bajaival szemben, de nem is helyezheti saját sorsát a nagyobb közösség vagy az emberiség sorsa elé.

A történelem során az optimista vagy pesszimista hangulat általában bizonyos történelmi korokhoz kötötten a *kor tudatának* alkotóelemeként egyes osztályok életszemlélete volt. Közhelyszámba megy az a kijelentés, hogy a pusztulásra ítélt osztályok saját sorsuk kilátástalanságán át szemlélték mindent, ez a jövőtlennek vélt jövő a pesszimizmus életszemléletét erősítette, s ugyanakkor ezzel szemben a feltörekvő osztályok, amelyek bíztak a jó győzelemben, derűlátóan vágtak neki a régi sarkából való kifordításának. Az irodalomban, filozófiában, de nem kevésbé a politikában megnyilvánuló optimizmus vagy pesszimizmus *társadalmi gyökerű osztály-hangulat*, nem pedig egyéni élet-ajnározás vagy sorsnyavalygás.

Persze, könnyű általános igazságokat hangoztatni. Tanúságul lehet hívni a történelmet amellet, hogy a *társadalmi* érdekek hű kifejezői túl tudtak mutatni saját jövőjük alakulásán. (Igaz, a kivételek idézgetésével bosszantani is lehet azokat, akik az ilyen általános téziseket állítják.) Nehéz azonban a köznapi embert sok egyéni gondja-baja közepette az optimizmus jogosságáról meggyőzni, pusztán azon az alapon, hogy a *társadalom* általános fejlődése a szocializmus körülményei között minden szubjektív nehézség ellenére a *jobb* felé tart.

Nem elszigeteltek az írók, költők optimizmusát vagy pesszimizmusát csupán biológiai-fiziológiai okokkal — betegség, idegrendszeri felépítés, fiatal, kialakulatlan szervezet — magyarázó elméletek. El kell oszlatni azokat a hamis elképzeléseket, amelyek szerint a derűlátó életfelfogás vagy a pesszimizmus merev kapcsolatban volna a biológiai tényezőkkel. De azt sem tagadhatjuk, hogy ezek ne lennének semmiféle összefüggésben az életvidámsággal vagy a világnézeti búskomorsággal.

Vannak meggyőző példák az irodalom- vagy művészettörténetben, idézhetünk nagy akaraterővel rendelkező személyiségeket, akik egyéni tragédiáikon felülemelkedve az életvidámság szószólóivá váltak. Aki Toulouse-Lautrecet csak képeiről ismeri, nehezen tudja elképzelni, hogy a Montmartre vidám éjszakai életének festője, a Moulin Rouge „belső munkatársa”, a táncos jókedv és bohémság vázsonra rögzítője, ez a világhoz legfeljebb gúnyosan bírálva, de a kétségbeesés legkisebb nyoma nélkül optimista módon viszonyuló zseni gyerekkori baleset következtében egész életét magányosan, nyomorekként tengette. A példák azonban, bármennyire számosak, mégsem azt igazolják, hogy az ember biológiai létezésének semmi köze sincs a derús valóságzemplélethez. Inkább azt támasztják alá, hogy a nagyszerű emberi jellemek *le tudják győzni* a kétségbeesést, *felül tudnak emelkedni* az ember testi mivoltával kapcsolatos, ekkeseredésre ösztönző tényezőkhöz.

Az optimizmus problémáját az orvos-biológus álláspontjáról megközelítő Mecsnyikov az emberi szervezettel kapcsolatban három nagy problémát jelöl meg, amelyek a pesszimizmus felé terelhetik (de nem szükségképpen terelik!) a gondolkodást: az öregséget, a betegséget és a halált. Ha elméleti szinten (hiszen gyakorlatilag lehetetlen) legyőzzük ezt a háromfejű, pesszimizmust okádó sárkányt, szabad utat nyerünk az optimizmus várába. Csakhogy ez a kapuőrző szörny nem adja meg egykönnyen magát. Különösen az egyik feje — a halál elnevezésű — vigyorgó ránk túlságosan magabiztosan. S az igazság az, hogy elméleti fegyvereinket sem készítettük elő kellőképpen az ellene vívott küzdelemben. A marxista szakirodalomban kevés olyan elmélyült elemzést találunk, amely hozzásegíti az embereket ahhoz, hogy megnyugtató, reális álláspontot alakítsanak ki magukban erről a félelmetesnek tűnő szörnyetegről.

A képlet kirajzolódik: szocialista társadalmunknak életvidám emberekre van szüksége, az új társadalmi berendezkedést nem lehet életunt orrlógatókkal sikeresen megvalósítani, szocialista valóságunk perspektívái jogossá teszik az optimista életfelfogást. A társadalmi igényként jelentkező optimista szemlélet kiteljesülésének akadályja az, hogy az egyén nem mindig tud kilépni a nagybetűvel írt ÉN bűvköréből, a feladat tehát: elméleti keresztűz alá venni ezt a szubjektív véd-erődöt, megsemmisíteni a szubjektív „gubót”, amelyet átszönek az emberi szervezettel — mindenekelőtt pedig az egyéni pusztulással — kapcsolatos, filozófiailag kevésbé elemzett problémák is.

Persze, leszűkítőnek az optimizmus igényének a problémáját ha csak az egyént, a szubjektív mérlegelését vennénk célba. A perspektívák jelenléte a szocializmusban nem zárja ki egyes olyan tényezők működését, amelyek egyének vagy csoportok elől — szubjektív akarattuktól függetlenül — elveszik a kilátást a jövő felé. Voltak és lehetnek a szocializmus viszonyai között is egyéni tragédiák, derékbatört sorsok, kilátástalan helyzetek, követtek el az egyén számára jóvátehetetlen hibákat, amelyeket a társadalmi fejlődés előbb-utóbb helyrehozott vagy hoz, de aki szenvedett, személy szerint nem kaphatott elégtételt.

Az ilyen esetek arra engednek következtetni, hogy bizonyos feltételek között kialakulhatnak olyan szituációk is, amelyekben nem annyira az egyén, mint inkább az egyénen kívül álló tényezők járulnak hozzá a kiút hiányának optimizmussal összeegyeztethetetlen érzéséhez. Ezek az „egyénen kívüli” sajnálatos helyzetek persze nem általában „egyénektől függetlenek”. Ellenkezőleg: a szocializmus objektíve nem teszi szükségsszerűvé az ilyen helyzeteket, ezek elsősorban a szocializmus természetes rendjét lábbal tipró *egyének* szubjektív tevékenységének a termékei.

Mindez szélesebb keretbe ágyazza az optimista társadalomhoz viszonyulás igényét: a derülést nemcsak az egyén, hanem a *társadalmi viszonyok* oldaláról is

látni kell. Csak akkor támaszthatjuk az egyénnel szemben az optimizmus követelményét, ha a létfeltételek biztonságérzetet sugároznak, ha csak elkövetett tettért járhat felelősségre vonás, ha bárki biztos lehet afelől, hogy a társadalomban nincs „következmény“ ok nélkül. A helyes szubjektív értékelés szükségességét tehát ki kell egészíteni az optimizmusra feljogosító objektív emberközi kapcsolatok megszilárdításával. Hiszen csak akkor lehet elvárni az egyéntől a jövőbe vetett bizalmat, ha ezt a jövőt a korrekt társadalmi együttélés reális valóságában láttatja vele, ha a társadalom tagjai a legnagyobb bizalom légkörében élve kizárják életükből a meg nem érdemelt lehetőségét.

*

Amikor az optimizmus jogossága és szükségessége mellett emelünk szót, a világegért sem kívánunk rehabilitálni bármiféle optimizmust. Nem hiába határolta el az idézett levélváltás szovjet történésze mindkettőjük optimizmusát Voltaire *Candide* vagy az *optimizmus*-ában szereplő Pangloss mester bárgyú derülésétől.

De mi is a lényege ennek az „abszolút-rózsaszínű“ optimizmusnak? Szóalattassuk meg magát Pangloss: „Orrunk például azért van, hogy legyen min hordani a szemüveget, s lám ezért is hordunk szemüveget. Lábunk láthatólag arra való, hogy nadrágot húzzunk rá, ezért is van nadrágunk. A kövek arra teremtettek, hogy szépen megfaragjuk őket, no meg persze, hogy kastélyokat építsenek belőlük... és mivel a hízó disznók arra való, hogy megegyék őket, azért eszünk mi disznóhúst egész áldott esztendőben. Következőleg, akik azt állítják, hogy minden jól van ezen a földön, ostobaságot állítanak; azt kellene mondanio, hogy minden a legjobban van.“

Ez a szélsőséges felfogás, amelyet a Pope és a Leibniz-féle csalfa optimizmusból kiábrándult Voltaire az abszurdumig fokoz tarthatatlanságának könnyebb kimutatása végett, nem mindig jelentkezik a célszerűség együgyű túlhajszolásként. Ma burkoltabb formát ölt, de ez sem változtat sokat a lényegen. A kapitalizmus magasztalása, a tőkésrend belső ellentmondásainak tagadása, a fennálló viszonyok örökkévalóságának hirdetése mint a mai polgári optimizmus alapelvei, ha nem is „a disznók azért vannak, hogy megegyük“ alapon hangoztatják a finalizmust, végső fokon mégiscsak a célszerűség jelenlétét hajtogatják. A tőkés társadalmi berendezkedés jó, megfelel az emberek (értsd: kizsákmányoló osztályok) elképzeléseinek, nincs miért változtatni rajta, meg kell elégedni vele, hiszen úgyszólván örökkévaló — ez a teleológával átítatott, Pangloss doktortól kölcsönvett és átszabott optimizmus mai polgári változata. (A legnagyobb mértékben egyetértünk Jánosházy Györgynek a *Bábel tornyában* megfogalmazott jellemzésével, amely szerint „a mai polgári irodalomban az optimizmus rendszerint idealista gyökerű, reakciós: a kapitalizmus örökkévalóságának téveszméjére támaszkodik, s akarva-akaratlanul a tőkés rend fenntartását szolgálja“.

Többszörösen torzít az ilyen, gyakran nyílt vallásos, máskor csak burkoltan idealista színezetű belenyugvó-optimizmus. A bevallottan finalista megalapozottságú optimizmus hibázik abban, hogy: elsősorban, feltételez valamilyen felsőbbrendű szellemi lényeket; másodsorban, feltételezi, hogy ennek a képzelte eszmei entitásnak bizonyos (ugyancsak képzelet szülte) tulajdonságai vannak: a végtelen jószág, a tökéletesség, az abszolút belső harmónia; harmadsorban, azt képzelettel, hogy az ehhez a fiktiiv eszmei lényhez kapcsolt ugyancsak kitalált tulajdonság a jóra törekvés, a „megrendezett összhang“ vagy a tökéletesség formájában belevetül a természeti és társadalmi valóságba; negyedszer, elköveti azt a turpisságot, hogy megrostálja a valóság jelenségeit, kiemeli azokat, amelyek látszólag

ezt a bölcs összhangot mutatják, felnagyítja a jót a társadalomban; ötödször, minderre rálicítál azzal, hogy a jónak egyáltalán nem nevezhető társadalmi bajokra is mesterkéltén ráhúzza a tökéletesség elvét, alárendeli a jónak, mondván, hogy a leggyalázatosabb aljasság is az ember megjavulását szolgálja.

A túlhajszolt optimizmus kára nem elsősorban abban jelentkezik, hogy ferde tükrözés, hanem főleg abban, hogy ez a világnézet körébe tartozó elem *kihat a cselekvésre*. Az ilyen optimizmus sültgalambot váró életszemlélet, kimerül abban, hogy *jót vár*, de a társadalom tudatos megváltoztatása nem lehet célkitűzése. A tudományos társadalomszemléletben fogant optimizmus viszont az *aktivitás* világfelfogása, nem a társadalom „megjavulásába”, hanem *jobbá tételébe* vetett hit.

*

A világnézet színárnyalatainak szabályozó berendezése — az optimizmus és pesszimizmus — napjaink esztétikai, filozófiai irodalmában távolról sem paritásos alapon kerül az érdeklődés körébe. A pesszimizmus „népszerűbb”, kedvennebb téma az elméleti eszmeváltásokban, mint ellentétpárja. Bármelyik irodalmi, filozófiai lexikonban e két címszó közül a pesszimizmus alatt találunk terjedelmesebb elemzést, a könyvtárak katalógus-rendszerében mindig több tanulmány- és könyvcím szerepel e szó után, mint az „optimizmus” után. A mai polgári ideológiát elemző marxisták gyakran a pesszimizmust helyezik a fókuszba, ennek a borúlátásnak ugyanis vannak pozitív oldalai: elégedetlenséget fejez ki a fennálló viszonyokkal szemben, még akkor is, ha nem látja pontosan a kiutat (hiszen éppen ezért marad pesszimizista). Emellett nem tekinthetünk el attól sem, hogy az optimizmust gyakran azonosítják a már látott sokszor lejárattott mindentdicsérő optimizmussal, s mint tarthatatlant a kigúnyolásig bírálják. Nem tévedünk tehát, ha azt állítjuk, hogy az igazi optimizmus az esztétikai-filozófiai szakirodalomban meg nem érdemelten elhanyagolt mostohagyerek-probléma, nemegyszer azért, mert névrokona, a mindent tökéletesen jónak látó optimizmus — akihez az elnevezés azonosságán kívül semmi köze —, bizony alaposan lejáratta hitelét.

Leibniz halálának 250. évfordulóján világviszonylatban tömegével jelentek meg tanulmányok, könyvek, amelyekben a német gondolkodó hamis optimizmusának bírálata nemegyszer általában az optimizmusnak szánt kegyelmdőfés akart lenni. „Ha elvetjük az optimizmust, nem azért tesszük, mert optimizmus, hanem azért, mert rossz” — fogalmazza meg egy Leibniz-értékelő (M. A. Boden: *Optimism. Philosophy*, 1966. 41) az optimizmus-ellenesek zsinórmértékül használt alaptételét. A másik oldal a teológiai-filozófiai profilú nyugati szaklapok hasábjain viszont amellett kardoskodik, hogy a leibnizi optimizmus indokolt, a rossz jelenléte a világban nem kompromittálja a tökéletességet, mivel az egész-jóhoz viszonyítva a rész-rossz ugyancsak a „globális-jót” szolgálja.

A tudományosan megalapozott igazi optimizmus ez esetben is jórészt két szék közt a pad alatt maradt. Az optimizmus — eltekintve a Leibnizről megemlékező marxistáktól — vagy mint elvetendő együgyűség, vagy mint az isteni gondviselés megnyilvánulása polarizálódott két egyaránt helytelen értékelésben.

Védelemre szorul tehát a társadalom materialista szemléletén alapuló optimizmus, a marxista gondolkodók feladata a bizakodó világnézet értékét menteni a nihilista, minden derűlátást elvető pesszimizmussal és a valóban hitelét vesztett, mindent jónak látó abszolút-derűlátással szemben.